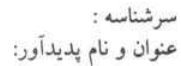

از نجف تا قم
ژئوپلیتیک اندیشه‌ی سیاسی شیعه

www.ketab.ir

شماره کتابشناسی ملی:

39190VA

مؤسسه فرهنگی هنری و انتشارات

عنوان: از نجف تا قم؛ ژئوپلیتیک اندیشه‌ی سیاسی شیعه

تألیف: دکتر سیدعباس احمدی / مورد جاسم نژاد

نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۴۰۴

شمارگان: ۱۰۰۰ قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

حروف چینی و لیتوگرافی: مؤسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

چاپ و صحافی: چاپخانه مرکز اسناد انقلاب اسلامی

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۹-۷۷۶-۵

ISBN :978-964-419-776-5

کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان شریعتی، نرسیده به میدان قدس، روبه‌روی پمپ بنزین اسدی، پلاک ۱۹۵۴،

مرکز اسناد انقلاب اسلامی. صندوق پستی ۱۹۳۹۵/۳۸۹۶ تلفن: ۲۲۲۱۱۱۹۴ تلفکس: ۲۲۲۱۱۱۷۴

www.irdc.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۹
یادگفتار	۱۱
بخش اول: تاریخچه و سیر تکوین اندیشه‌ی سیاسی تشیع	۱۷
فصل اول: نگاهی گذرا به تاریخ تشیع	۱۹
۱- تعریف و مفهوم شیعه	۱۹
۲- آغاز پیدایش و تکوین تشیع	۲۲
فصل دوم: اندیشه‌ی سیاسی تشیع	۳۱
۱- از ابتدا تا عصر غیبت	۳۱
۲- با آغاز دوره‌ی غیبت امام عصر (عج)	۳۸
۳- پس از رسمی شدن تشیع به وسیله‌ی صفویان	۴۵
۴- جریان نهضت مشروطیت	۵۴
۵- ظهور امام خمینی و انقلاب اسلامی	۵۸
بخش دوم: مکاتب فقهی نجف و قم	۶۵
فصل اول: مکتب فقهی نجف	۶۷
۱- موقعیت جغرافیایی و اهمیت تاریخی نجف	۶۷
۲- حوزه‌ی علمیه‌ی نجف	۷۱
۳- اندیشه‌ی سیاسی شیخ مرتضی انصاری	۷۵
۴- اندیشه‌ی سیاسی آیت‌الله آخوند خراسانی	۸۴
۵- اندیشه‌ی سیاسی آیت‌الله میرزای نائینی	۹۲

۱۰۱.....	۶- اندیشه‌ی سیاسی آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی.....
۱۱۳.....	فصل دوم: مکتب فقهی قم.....
۱۱۳.....	۱- موقعیت جغرافیایی و اهمیت تاریخی قم.....
۱۱۶.....	۲- حوزه‌ی علمیه‌ی قم و اندیشه‌های سیاسی آن.....
۱۳۱.....	بخش سوم: اندیشه‌ی سیاسی شیعه در ایران معاصر.....
۱۳۳.....	فصل اول: انقلاب مشروطه.....
۱۳۳.....	انقلاب مشروطه و اندیشه‌ی سیاسی تشیع.....
۱۴۵.....	فصل دوم: انقلاب اسلامی.....
۱۴۵.....	انقلاب اسلامی و اندیشه‌ی سیاسی تشیع.....
۱۵۷.....	بخش چهارم: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان سایر مناطق.....
۱۵۹.....	فصل اول: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان عربستان.....
۱۷۱.....	فصل دوم: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان عراق.....
۱۸۱.....	فصل سوم: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان لبنان.....
۱۹۱.....	فصل چهارم: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان پاکستان.....
۱۹۷.....	فصل پنجم: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان بحرین.....
۲۰۳.....	بخش پنجم: تأثیرپذیری اندیشه‌ی سیاسی شیعه از انقلاب اسلامی ایران.....
۲۰۵.....	فصل اول: بررسی مقایسه‌ای اندیشه‌ی سیاسی تشیع در کشورهای مختلف.....
۲۱۹.....	فصل دوم: تأثیر انقلاب اسلامی بر تحول گفتمانی اندیشه‌ی سیاسی تشیع.....
۲۳۱.....	نتیجه‌گیری.....
۲۴۰.....	کتابنامه.....
۲۵۹.....	نمایه.....

مقدمه

تسبیح واقع در عصر پیامبر اسلام (ص) و امام علی (ع) تأسیس گردید و پس از شکل‌گیری در شبه جزیره، عربستان، در مناطق مختلف جغرافیایی از مصر تا لبنان و ایران گسترش پیدا کرد. - سود سیمران در مناطق مختلف در کنش‌ها و رفتارهای سیاسی آنها تأثیر مستقیم داشت، به گونه‌ای که گروه‌هایی از شیعیان که در مناطق آزادتر ساکن بودند، در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی بیشتر رکوت داشتند. از جمله‌ی این گروه‌ها می‌توان به فاطمیان شیعه در مصر اشاره کرد که شرایط - جغرافیایی - اجتماعی مصر باعث رشد و قدرت‌گیری آنها در یک دوره‌ی طولانی شد.

تاریخ اسلام نشان داده است که اکثر حکومت‌های اسلامی در دست اهل سنت بوده و شیعیان همیشه به عنوان یک اقلیت از حکومت دور ماندند. روند دوری شیعه از سیاست ادامه داشت تا اینکه در عصر صفوی، با بهره‌گیری حکومت از برخی علای شیعه در راستای پیوند بیشتر بین حکومت و سیاست، اندیشه‌ی سیاسی شیعه از محاق خارج شد. و برخی ابعاد سیاسی و اجتماعی آن تبیین گردید و بعضاً به مورد اجرا گذاشته شد.

این روند اگرچه در باب رابطه‌ی سیاست و دین، نسبت به دوره‌های قبل از خود مثبت ارزیابی می‌شد، و قدرت حاکمه تا حدودی به نظرات علما احترام می‌گذاشت، اما باز هم قدرت به طور کامل در دست علمای شیعه نبود. این مسئله موجب شده بود که علمای شیعه حداکثر در ابعاد قضاوت و قانون‌گذاری دخالت کرده و نظرات خود را ارائه دهند، اما در بُعد اجرایی چارچوب مشخصی تنظیم نگردید. در واقع همین الگو تا پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی کم و بیش در اذهان علما و نیز با نوساناتی در صحنه‌ی عمل نیز استمرار

داشته است.

بعضی از مهم‌ترین علمای شیعه نیز که در زمان معاصر براساس همان چارچوب می‌اندیشیدند، در حوزه‌ی بزرگ و تأثیرگذار نجف ساکن بوده و شرایط اجتماعی به آنها اجازه‌ی گذار از این روش فکری - سیاسی را نمی‌داد. از آنجایی که این حوزه ارتباط بیشتری با علمای بزرگ سایر مناطق داشت، به تبع سایر شیعیان جهان نیز که ارتباط مستقیم و غیرمستقیمی با آنها داشتند، از این دیدگاه سیاسی متأثر می‌شدند.

در کنار حوزه‌ی نجف، حوزه‌ی قم کم‌کم در ایران در حال شکل‌گیری و رشد بود. این جرات که یکی از نمایندگان اصلی آن امام خمینی (ره) بود، معتقد به برپایی حکومت اسلامی در عصر غیبت امام معصوم، توسط علمای عادل بود و تلاش‌های آنها در نهایت به پیروزی انقلاب اسلامی در ایران منجر شد. شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی در ایران براساس اندیشه‌ی سیاسی شیعه و ابعاد وسیع بین‌المللی آن، تأثیر فراوانی در سایر کشورها و خصوصاً شیعیان آن مناطق برجای گذاشته است. به دلیل رشد و تأثیرگذاری بیشتر مکتب قم، شیعیان سایر کشورها نیز متأثر از انقلاب اسلامی و ابعاد سیاست نظری و عملی به شکل گسترده‌ای ورود پیدا کردند که نویسندگان معرّم در کتاب حاضر، تلاش کرده‌اند با بررسی مبانی فکری شیعیان در مناطق مختلف جغرافیایی، تأثیر انقلاب اسلامی در ایران را بر جریان‌ها و جنبش‌های شیعه در کشورهای مسلمان نشان دهند.

در پایان ضمن تشکر از زحمات مؤلفان محترم، از تلاش‌های ناظران علمی اثر، آقایان دکتر میرحواس احمدزاده، دکتر حمید بصیرت‌منش، دکتر آکبر اسرّائی، سجاد چیت‌فروش و نیز همکاران محترم در مؤسسه‌ی فرهنگی هنری و انتشارات قدرتی می‌شود.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی

پیشگفتار

اندیشه‌ی سیاسی در تشیع با بحث امامت پیوند خورده، اما به علت در اقلیت بودن شیعیان در تاریخ و قاره‌ها، به در طول تاریخ متحمل بوده‌اند، نتوانسته است به طور کامل به بالندگی برسد. با بیان شدن تشیع به عنوان مذهب رسمی در ایران در زمان صفویه، ایران تبدیل به مأمن علمای شیعه شد که این دوره را می‌توان سرآغاز حرکت تکاملی اندیشه‌ی سیاسی تشیع دانست. از این دوره به بعد، ایران به مهد تشیع تبدیل گشت. از همین دوره است که کم‌کم مباحث مربوط به حکومت و ولایت فقیه به طور جدی وارد حوزه‌ی اندیشه‌ی سیاسی تشیع می‌گردد تا اینکه در انقلاب اسلامی به اوج خود می‌رسد و نمود عملی نیز پیدا می‌کند.

با نگاهی اجمالی به تحولات حوزه‌ی اندیشه‌ی سیاسی تشیع بعد از انقلاب مشروطه، دو مکتب فقهی قابل شناسایی است که عبارتند از: مکتب نجف و مکتب قم. مرچند پایه‌گذاران این دو مکتب علمای ایرانی بوده‌اند، اما تأثیرگذاری آنها فراتر از مرزهای ایران می‌باشد. به‌طوری‌که می‌توان گفت اندیشه‌ی سیاسی تشیع در جای جای جهان اسلام در چند سال اخیر متأثر از این دو مکتب فقهی می‌باشد. تا پیش از مرجعیت امام خمینی (ره)، مکتب نجف به عنوان مکتب غالب در میان شیعیان پذیرفته شده بود.

ظهور امام خمینی به عنوان مرجع شیعه و مطرح شدن مباحث ولایت فقیه و حکومت اسلامی از جانب ایشان و با به ثمر رسیدن انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی که براساس الگوی امام خمینی (ره) مبنی بر ولایت فقیه شکل گرفته بود، این مدل فقهی سیاسی توانست الهام‌بخش اغلب شیعیان در سایر کشورهای اسلامی گردد که نمود عملی

آن را می‌توان در بازایی هویتی شیعیان و شکل‌گیری جنبش‌ها و تحركات شیعیان در آستانه انقلاب اسلامی در کشورهایی مانند عربستان، لبنان، عراق، بحرین، پاکستان و ... مشاهده نمود. به‌طوری‌که هم‌زمان با وقوع انقلاب اسلامی شاهد قیام شیعیان برای احقاق حقوق خود در کشورهای عربستان، عراق، بحرین، پاکستان و ... هستیم که همگی آنها از الگوی انقلاب اسلامی بهره برده‌اند. این در حالی است که تا پیش از این شاهد تحرك خاصی از جانب شیعیان در این مناطق نبوده‌ایم و عمده جنبش‌های اسلامی در میان گروه‌های سنی شکل می‌گرفت. انقلاب اسلامی ایران توانست ضمن ایجاد پایگاهی برای حمایت از شیعیان و با ارائه الگوی جدیدی از رفتار سیاسی و مدل اسلام سیاسی که توانسته بود موفقیت کسب نماید، فضای تا‌ام در حیات سیاسی شیعیان ایجاد کند.

این اثر نه‌با صرف آشنایی با جغرافیای سیاسی اندیشه‌ی سیاسی شیعیان نوشته شده است. همچنین روشن است که پایه‌ریزی یک نظام مشروع و کارآمد از طریق آشنایی با عناصر بنیادین این اندیشه، نیازمند توجه به اهمیت بالایی برخوردار است.

برای تحقق این اهداف تلاش شد تا ابتدا به معرفی مؤلفه‌های این دو مکتب فقهی و نیز معرفی حامیان شاخص هرکدام در میان فقها پرداخته شود و تمایزات و تشابهات آنها مشخص شود. سپس علل پذیرفته‌شدن هرکدام از این مکاتب در کشورهای مختلف (ایران، عربستان، لبنان، بحرین، ایران، پاکستان، عراق) بررسی شد. در «دهی زمانی انقلاب مشروطیت تا کنون بررسی شده است. در نهایت به نحوه‌ی تأثیرگذاران انقلاب اسلامی در غلبه پیدا کردن مکتب قم و ایجاد تحول در اندیشه‌ی سیاسی شیعیان پرداخته شد است. مجموعه مباحث مطرح‌شده در راستای پاسخ‌گویی به این سؤال اساسی است که «بر اندیشه سیاسی شیعیان در نقاط مختلف جغرافیایی متنوع می‌باشد؟ به‌طوری‌که در برخی نقاط رویکرد سیاسی و در برخی نقاط رویکرد اجتماعی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است؟» در کنار این پرسش اساسی، تأمل پیرامون سؤالات فرعی‌تری نیز مدّ نظر قرار داشته است. از جمله اینکه: اندیشه‌ی سیاسی شیعیان در مناطق مختلف متأثر از چه عواملی می‌باشد؟ چرا تا پیش از وقوع انقلاب اسلامی، رویکرد سیاسی در میان شیعیان از جایگاه قابل قبولی برخوردار نبود؟ انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر اندیشه‌ی سیاسی شیعیان داشته است؟

در این راستا فرضیه‌ی اولیه‌ی نگارندگان بر این قرار گرفت که «اندیشه‌ی سیاسی شیعیان در محیط‌های جغرافیایی مختلفی که در آن قرار گرفته‌اند، بسته به شرایط سیاسی و اجتماعی آن مناطق متأثر از یکی از این دو مکتب فقهی می‌باشد و انقلاب اسلامی ایران توانست مکتب قم را به مکتب غالب تبدیل کند».

در اینجا لازم به نظر می‌رسد به برخی از مفاهیم و متغیرهای اصلی به‌کاررفته در متن پژوهش به طور خلاصه اشاره شود:

انقلاب اسلامی: انقلاب مردم ایران در سال ۱۳۵۷ علیه حکومت محمدرضا پهلوی به رهبری امام خمینی (ره) که منجر به استقرار نظام جمهوری اسلامی براساس الگوی ولایت فقیه گردید.

ولایت فقیه: ولایت فقیه حکومت و اداره‌ی کشور و اجرای قوانین اسلامی با تحقق‌بخشیدن به قانون حاکم الهی در زمان غیبت امام قائم (عج) توسط فقیه عادل جامع‌الشرایط است. تشیع: یکی از مذاهب اسلامی که اتل به جانشینی و ولایت امام علی (ع) و فرزندان ایشان بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) می‌رسد.

مکتب قم: بنیانگذار مکتب قم شیخ عبدالکریم حائری بود و پس از وی آیت‌الله بروجردی ادامه‌دهنده‌ی این مکتب می‌باشد. اما شاخص‌ترین - هرگز این مکتب امام خمینی (ره) می‌باشد. با توجه و تأمل در اندیشه‌های سیاسی امام خمینی (ره) می‌توان ایشان را از نظر تبار فکری سیاسی، برآیندی از دو مکتب نجف و سامرا دانست. ویژگی بارز مکتب امام این است که ضمن حفظ اصالت شریعت و نقش فقیهان در عرصه‌ی سیاسی، در زمان غیبت، حکومت اسلامی را در راستای ولایت معصومین، حکومتی کاملاً مشروع می‌داند. سرازجام آنکه امام به جهت مذاق فلسفی و عقلی که روشنگری خاصی در مباحث فقهی می‌نماید، همان فقه مکتب قم را پس از پیاده‌کردن نظام اسلامی و لمس مشکلات اجرایی احکام شرع انور با توجه دادن به عناصر تعیین‌کننده‌ی زمان و مکان در فقه به سوی پی‌افکندن فقه اجتماعی شیعه به پیش برد. امام خمینی را می‌توان مُجدّد فقه شیعه در قرن چهاردهم نامید. با نهضت امام خمینی تطور عملیاتی در فقه شیعه رخ داد که در طول تاریخ کم‌نظیر و شاید هم بی‌نظیر بود.

مکتب نجف: می‌توان شیخ مرتضی انصاری (۱۲۸۱-۱۲۱۴ ه.ق) را بنیانگذار مکتب نجف

دانست که در مکتب وی گرایش سلبی نسبت به ولایت سیاسی فقها غلبه می‌یابد که بر این اساس حاکمان شیعی نیز جائر تلقی می‌شوند. البته باید یادآور شد که بعدها این رویکرد مورد مناقشه قرار گرفت و عده‌ای ولایت فقیه از دیدگاه شیخ انصاری را به اثبات رساندند.^۱ به هر حال پس از وی مکتب نجف مسیر دیگری را طی کرد. این مکتب با محوریت مراجع حامی مشروطه‌خواهی در ایران، مانند آخوند خراسانی و میرزای نائینی با حمایت از مشروطه درصدد برآمدند که اصول شرع را با مشروطه تطبیق دهند. نظریه‌ی مکتب نجف نظریه‌ی دولت مشروطه نامیده می‌شود و درصدد است که آموزه‌های دنیای جدید مانند قانون‌گذاری، مشرعیّت، رأی اکثریت و کنترل قدرت سیاسی را با مبانی شرعی و اجتهاد شیعی تطبیق دهد. در دوران ناصر آیت‌الله خویی ادامه‌دهنده‌ی مکتب نجف بود. مرحوم آیت‌الله خویی عالمی بود که سعی کرد فقه شیعه را فارغ از زمان و مقتضیاتش به شیوه‌ی سنتی استنباط کند و فقه فردی را کمال بخشید. این روش ایشان که هم‌زمان با تحولات انقلاب اسلامی در ایران بود، در مقابل دیدگاه سیاسی اجتهاد امام خمینی قرار می‌گرفت.

این کتاب در یک مقدمه، پنج فصل و سیزده فصل ساماندهی شده و به رشته‌ی تحریر درآمده است.

بخش اول با عنوان «تاریخچه و سیر تکوین اندیشه‌ی سیاسی تشیع»، دو فصل مجزا را دربر می‌گیرد. در فصل اول به صورت گذرا به «تاریخچه» تشیع و سیر تکوین آن اشاره شده است. فصل دوم به بحثی نظری درباره‌ی اندیشه‌ی سیاسی تشیع اختصاص دارد.

عنوان بخش دوم کتاب «مکاتب فقهی نجف و قم» است. فصل اول این بخش، اطلاعاتی را درباره‌ی مکتب فقهی نجف و اندیشه‌های سیاسی شیخ انصاری، آخوند خراسانی، آیت‌الله نائینی، آیت‌الله خویی و شاگردان ایشان ارائه می‌دهد. به موازات این فصل، در فصل دوم، اندیشه‌های سیاسی عالمان و فقیهان مکتب فقهی قم از جمله آیت‌الله حائری، آیت‌الله بروجردی و امام خمینی مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش سوم کتاب، «اندیشه‌ی سیاسی شیعه در ایران معاصر» نام دارد. در فصول دوگانه این بخش، ابتدا انقلاب مشروطه و سپس انقلاب اسلامی به عنوان دو رخداد مهمی که بر

۱. محمدصادق مزینانی، «ولایت مطلقه فقیه از دیدگاه شیخ انصاری»، نشریه‌ی فقه و اصول (کاوشی نو در فقه اسلامی)، پاییز ۱۳۷۳، شماره ۱.

اندیشه‌ی سیاسی تشیع در دوره‌ی معاصر تأثیرگذار بوده است، به بحث درآمده است. «اندیشه‌ی سیاسی شیعیان سایر مناطق»، عنوان بخش چهارم است. در این بخش، اندیشه‌ی سیاسی تشیع در کشورها و مناطق مختلف از جمله عربستان، عراق، لبنان، پاکستان و بحرین مطرح شده و هرکدام فصلی را به خود اختصاص داده است.

آخرین بخش کتاب نیز با عنوان «تأثیرپذیری اندیشه‌ی سیاسی شیعه از انقلاب اسلامی ایران» شامل دو فصل جداگانه می‌شود. در اولین فصل، براساس یافته‌های بخش‌های قبلی، اندیشه‌ی سیاسی تشیع در کشورهای مختلف مورد بررسی مقایسه‌ای قرار گرفته است. در فصل دوم این بخش نیز تأثیر انقلاب اسلامی بر تحول گفتمانی اندیشه‌ی سیاسی تشیع بررسی شده است.

نهایتاً مباحث کتاب مورد جمع‌بندی و نتیجه‌گیری قرار گرفته و ضمن برشمردن دلایل تسلط مکتب نجف تا قبل از انقلاب اسلامی، عوامل اوج‌گیری و نقش‌آفرینی مکتب قم از این تاریخ به بعد مورد تجزیه و تحلیل و بررسی واقع شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانیم کتاب قاردا را و سپاسگزاری خود را از توجه و پشتیبانی‌های شایسته‌ی مرکز اسناد انقلاب اسلامی که مقدمات تهیه و چاپ این کتاب را فراهم نمودند، ابراز داریم. بدون شک این نوشته نیز مثالی از دیگری خالی از عیب و نقص نیست. بنابراین از تمامی خوانندگان گرامی تقاضا داریم با کسر کردن این موارد در اصلاح و تکمیل آن سهیم باشند.

سید عباس احمدی، عضو هیئت تحریر، انشگاه تهران

مسعود جاسم‌نژاد

تابستان ۱۳۹۲